

A lacani szubjektumról

Es ist, als ob er denken würde: weiter nichts als das? Worte, Wordte und wiederum Worte, wie Prinz Hamlet sagt.
(Freud: *Die Frage der Laienanalyse*)¹

Jacques-Marie Émile Lacan (1901–1981) francia pszichoanalitikus, gondolkodó, egyike a legizgalmasabbaknak ebben a században. Valószínűleg azért nem ismertebb annál, mint amennyire, mert életműve rendkívül terjedelmes, és gondolkodásvilága, nyelvezete nem könnyen hozzáférhető, mondhatni elég bonyolult. Dehát, mint tudjuk, maga az emberi lélek is elég bonyolult.

Tekintve, hogy magyarul Lacantól/ról eddig ügyszólván semmi sem olvasható; továbbá, hogy ez az írás egy röpke bemutatás kíván lenni a lacani szubjektumról — kénytelen egyfajta „lacani gyorstalpaló” stílusában beszélni.

Nos rajta. Ha meg kéne neveznünk a „lacanizmus két fő forrását”, akkor azt mondhatnánk: 1. a freudi pszichoanalízis, különösen annak korábbi, *Az ősválami és az én* (*Das Ich und das Es*, 1923) előtti változata, valamint 2. a huszadik századi strukturális nyelvészet (és antropológia).²

¹ „Mintha azt gondolná: semmi több? Szavak, szavak és megintcsak szavak, mint Hamlet királyfi mondja.” (Freud: *A laikusanalízis kérdése*, 1926.)

² Kiegészítésül — csak a legfontosabbakat kiemelve — említsünk meg néhány e századi művet, amelyekbe Lacanéi beágyazódnak. 1900: Freud (a továbbiakban: F): *Álomfejtés*. 1901: F: *A mindennapi élet pszichopatológiája*. 1905: F: *A vicc és viszonya a tudattalanhoz*. F: *Három értekezés a szexualitás elméletéről*. F: *Töredék egy hisztériás eset analíziséből* („Dora”). 1909: F: *Egy ötéves kisfiú főbiájának analízise* („A kis Hans”). F: *Jegyzetek egy kényszerneurotikus esetről* („A patkányember”). 1911: F: *Pszichoanalitikus jegyzetek egy önéletrajzban szereplő paranoiás esetről* („a Schreber eset”). 1913: F: *Totem és tabu*. 1914: F: *A nárcizmusról*. Bevezetés. 1915: F: *A tudattalan*. 1916: Saussure: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. F: *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. 1918: F: *Egy infantilis neurózis történetéből* („A farkasember”). 1920: F: *Túl az örömelven*. 1921: Klein: *Egy gyermek fejlődése*. 1923: F: *Az ősválami és az én*. 1927: F: *Egy illúzió jövője*. Heidegger: *Lét és idő*. 1929: Politzer: *A pszichológia alapjainak kritikája*. Heidegger: *Mi a metafizika?* 1930: F: *Rossz közérzet a kul-*

(VISZONY FREUDHOZ ÉS A MOZGALOMHOZ) Lacan Freud-hoz és a pszichoanalitikus mozgalomhoz való viszonya rendkívül összetett. Az Isten mentsen meg minket attól, hogy pszichoanalizálni próbáljuk. Mindenesetre Lacan szemében a helyzet nagyjából úgy fest, hogy Freud egy génusz, míg az összes többi pszichoanalitikus valamilyen torzulás irányába viszi az elméletet, és általában nem értik a freudi gondolat alapvető intencióit. Freud halála után aztán elkövetkezett a teljes romlás korszaka. Az amerikai egopszichológia győzedelmeskedett, márpedig ki nem állhatja a pszichoanalízis amerikai fordulatát, empirizmusát, „medikalizációját”, szcientizmusát, kispolgárisítását, embermérnöki tudatát stb. Többek között ez volt az oka, hogy 1953-ban látványosan szakított a „hivatalos” mozgalommal. A Nemzetközi Pszichoanalitikus Társasággal.³

túrában. 1931: Winnicott: *Klinikai megjegyzések a gyermekkor zavarairól*. 1932: Klein: *A gyermekek pszichoanalízise*. 1936: Anna Freud: *Az én és a védekezőmechanizmusok*. 1937: F: *Befejezhető és befejezetlen analízis*. 1939: Jean Hyppolite francia fordításában Hegel: *A szellem fenomenológiája*. I. köt. 1940: F: *A pszichoanalízis foglalatja*. 1941: Jakobson: *Gyermekek nyelve, afázia és fonológiai univerzálék*. 1943: Sartre: *A lét és a semmi*. 1945: Merleau-Ponty: *Az érzékelés fenomenológiája* (és később vitája Sartre-ral a szubjektivitás/interszubjektivitásról). Heidegger: *Levél a „humanizmus”-ról*. 1947: Kojève: *Bevezetés Hegel tanulmányozásába* (de '33–39 között *A szellem fenomenológiájáról* tartott előadásaira már járt Lacan.) 1949: Lévi-Strauss: *A rokonság elemi struktúrái*. 1953: Barthes: *Az írás nulla foka*. 1955: Lévi-Strauss: *Szomorú trópusok*. 1956: Jakobson–Halle: *A nyelv alapjai*. Benveniste: *Megjegyzések a nyelv funkciójáról a freudi felfedezésben*. Uő: *A névmások természete*. Hyppolite: *Kommentárok Freud Verneinungjáról*. Pontalis: *Freud ma*. Megjelenik franciául Heidegger: *Logos*. Fordította: Jacques Lacan. 1957: Klein: *Irigység és nagylelkűség*. Winnicott: *A gyermek és a család*. Uő: *A gyermek és külvilág*. Chomsky: *Szintaktikai struktúrák*. Hyppolite: *Hegel fenomenológiája és a pszichoanalízis*. 1958: Lévi-Strauss: *Strukturális antropológia*. Benveniste: *A nyelvbeli szubjektivitásról*. 1961: Foucault: *Az örület története*. Laplanche–Leclaire: *A tudattalan. Pszichoanalitikus tanulmány*. 1962: Lévi-Strauss: *A vad gondolkodás*. 1963: Jakobson: *Általános nyelvészeti esszék*. 1964: Barthes: *A szemiológia elemei*. Althusser: *Freud és Lacan*. Laplanche–Pontalis: *Eredeti fantazma — az eredeti fantazmái — fantazmaeredet*. 1965: Ricoeur: *Az interpretációról — esszé Freudról*. Chomsky: *Egy szintaxiselmélet aspektusai*. 1966: Foucault: *A szavak és a dolgok*. 1967: Laplanche–Pontalis: *A pszichoanalízis szótára*. Derrida: *Az írás és a differencia*. Uő: *A hang és a fenomén*. Uő: *A grammatológiáról*. 1970: Barthes: *S/Z*. 1972: Deleuze–Guattari: *Anti-Ödipusz*. Foucault: *A szexualitás története*, I. köt. stb.

³ Tovább bonyolítja a képet, hogy ekkor a főnök Loewenstein volt, aki rájött, hogy az én, az ego mennyire el van hanyagolva. Na, és annak idején ő volt Lacan analitikusa is. Amikor Lacan bekeményített, a reakció — könnyen kitalálható — az volt rá, hogy Lacan a Társasággal szembeni feldolgozatlan ödipális viszonyában a dacos, engedetlen gyerkőc szerepét játssza.

Túl a számos elméleti és az analitikus gyakorlatot illető jelentős különbségeken, az alapvető különbség az, hogy Lacan egyik legfontosabb szempontja, ami alapján Freudot olvassa — és elméleteik számos inkongruenciája ellenére forszírozza a „vissza Freudhoz” programját — az a pszichoanalízis felforgató, sokkírozó, forradalmian új, szubverzív ereje. „...a tudattalan felfedezése még nagyon fiatal, és példátlan lehetőség a szubverzióra.”⁴ Lacan maga igazi enfant terrible, igazi generalista, rendkívüli eredetiségigénnyel, különös extremitásokkal és elég szerénytelen filozófiai⁵ ambíciókkal.

Nem kívánok kitérni arra, vajon Lacané autentikusabb Freud-olvasat-e, mint a hivatalos mozgalomé, de biztosan kimutatható néhány — nem is lényegtelen — pont, ahol nagyon eltér a freudi és a lacani gondolkodás. Vegyünk sorra néhányat ezek közül. 1. a „decentrált én”-felfogás, a személyiségstruktúrának élesen dualisztikus, a(nta)gonisztikus felfogása, szemben a freudi triáddal, melynek centrumában egy kiegyenlítő instancia van ((köztes) én, Ich), melynek meggyengülése a felelős a betegségért, s az analitikus

⁴ *A pszichózis lehetséges kezeléséről.* (1958) (A lábjegyzetekben az egyes Lacan-írásokra a könnyebb tájékozódás érdekében külön címeik és évszámuk szerint utalok, szemben a bosszantó általános gyakorlattal, mely csupán egy gyűjteménycímet (Écrits, Le Séminaire) és egy hosszú számsort ad meg. A részletesebb könyvészeti adatokat mellőztem, mivel minden forrásom német illetőleg angol nyelvű, mivel nem tudok franciául. E források a következők: Lacantól: *Écrits. A selection.* Tavistock, London, 1977. *The Seminar of Jacques Lacan.* I-II. Ed. by Jacques-Alain Miller. Cambridge University Press, Cambridge & New York & Melbourne, 1988. *Television. A Challenge to the Psychoanalytic Establishment.* W. W. Norton, New York & London, 1990. *Feminine Sexuality. Jacques Lacan and the école freudienne.* W. W. Norton & Pantheon, New York & London, 1985. Lacanról: Herbert Blau: *The Eye of Prey. Subversions of the Postmodern.* Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, 1987. Malcolm Bowie: *Lacan.* Fontana Press, London, 1991. Gilles Deleuze — Félix Guattari: *Anti-Oedipus.* University of Minnesota Press, Minneapolis, 1990. Jane Gallop: *Reading Lacan.* Cornell University Press, Ithaca & London, 1985. Edith Kurzweil: *Structuralist Psychoanalysis.* In: *The Age of Structuralism.* Columbia University Press, New York, 1980. Hermann Lang: *Die Sprache und das Unbewusste. Jacques Lacans Grundlegung der Psychoanalyse.* Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1986. Anika Lemaire: *Jacques Lacan.* Routledge & Kegan Paul. London & New York, 1977. David Macey: *Lacan in Contexts.* Verso, London & New York, 1988. Jacques-Alain Miller: *Microscopia: An Introduction to the Reading of Television.* In: Lacan: *Television.* Id. mű xi–xxxi. o. Juliet Mitchell — Jacquelin Rose: *Introductions to Lacan's Feminine Sexuality.* Id. mű 1–67. o.)

⁵ A fogalmat itt általánosan (homályos jelentéssel) használom, és nem a lacani értelmében. „Filozófiai/filozofikus” ez utóbbi szerint olyasmit jelent, mint „metafizikai” a heideggeri, vagy „logo/fonocentrikus” a derridai filozófiában.

feladata, hogy a „külvilági realitásra támaszkodva vele kell összefognia az ellenségek, az ösztönén [Es] ösztönkövetelései és a felettes én [Über-Ich] lelkiismereti követelései ellen.”⁶ Az idézetben egy másik alapvető különbségre bukkanunk. 2. Amit Freud „külvilági realitás”-nak hív, az Lacan számára az „imaginárius” birodalma. Freud a XIX. századi pozitivistikus természettudomány ismeretelméleti alapján áll, Lacan pedig jónéhány episztemológiai brosúrával későbbi pozícióban. Ehhez kapcsolódik az a probléma, hogy — mint azt Sulloway kitűnő könyve⁷ számomra meggyőzően bizonyította —, 3. Freud mindvégig dédelgetett egy titkos biológiai projektet, míg Lacan számára a biologizmustól való függetlenség a legszigorúbban érvényesülő kritérium. 4. Mint azt Ricoeur is kifejtette, a tudattalan, és egyáltalán a freudi elmélet „átlingvisztizálása” nem adekvát olvasat, és több oldalról igazolja, hogy Freud számára „a tudattalan szimbolizmusa *szigorú értelemben* nem nyelvi jelenség”, és Freud álomfejtésében az elsődleges folyamatok elemzésekor mindig „olyan tényezőre összpontosít, mely a nyelvet megelőzően működőképes”⁸. Freud egyértelműen hozzárendeli a „Sachvorstellung”-ot a tudattalanhoz, míg a „Wortvorstellung”-ot a tudatelőttestudatos rendszerhez. Lacan csak az utóbbiban gondolkodik, mert számára a nyelv a tudattalan és egyáltalán az emberi test-lélek *conditio sine qua nonja*. 5. Érdekes gondolat kísérlet lenne, ha megpróbálnánk elképzelni, hogy Freud mondjuk 1970-ig él, és — természetesen — továbbra is a Nemzetközi Pszichoanalitikai Társaság nevű szekta intoleráns vezére az „Atyának-nevében”. Talán nem esünk túlzásokba, ha azt állítjuk, hogy Junggal, Adlerrel, Rankkal, Reichel⁹, a nagy kiátkozott ellenállókkal szembeni eljárás a szerelmes anyai dédelgetésnek egy különlegesen lágy pasztellel rajzolt geil enteriőrje ahhoz képest, amit Lacannal szemben foganatosított-

⁶ Idézi Thomas Nagel, in: *A freudizmus*. Gondolat, Bp. 1988. 239. o.

⁷ Frank J. Sulloway: *Freud, a lélek biológusa. Túl a pszichoanalitikus legendán*. Gondolat, Bp., 1987.

⁸ *A freudizmus*. Id. könyv 233. o.

⁹ Anika Lemaire, Lacan tanítványa szerint (id. mű 247. o.), Lacan esete nem hasonlít e disszidensekéhez, mivel amazok tudatosan távolodtak el a freudi tanoktól, míg Lacan programja mindvégig a „Vissza Freudhoz” maradt. Meggyőződésem azonban, hogy Freud enyhén szólva idegenkedett volna a „lacanizmustól”. Valóságos kapcsolatuk fénypontja egyébként az volt, amikor Lacan elküldte a Mesternek doktori disszertációját (*A paranoiás pszichózisról a személyiséghez való kapcsolatában*, 1932), aki néhány elismerő sort írt neki egy levelezőlapon.

tak volna; továbbá hogy a dezertőrök későbbi Freud- és Mozgalom-kritikája csak beszari nyuszik szepegő mammogása a vitrioláradatnak ahhoz a hars fortyogásához képest, amit Lacan zúdított volna rájuk — és a Mesterre. (A Mozgalom meg is kapta, de a Mester szerencséjére idejekorán meghalt.)

Lacannak egyébként korábbi írásaihoz való viszonya ugyanolyan, mint Freudéihoz: nem zavarják különösebben az értelmezendő írás hangsúlyai és alapszándékai: azt olvassa ki belőlük, ami leginkább jólesik neki éppen. Ehhez elég olykor egy-két mondat kiemelése és az írás alapintenciójaként való bemutatása, esetleg egy teljesen kifejtetlen, de nem kizárható olvasat lehetősége. Freud látens gondolatai e vehemens manifesztálójának a harmincas évekbeli, az imaginárius-narcisztikus énképződésre vonatkozó koncepciójában például nemigen találjuk nyomát „a szimbolikus”-nak, csak a negyvenes években tendál efelé, de a jól ismert terminológiai arzenál még ekkor sem kész. Csak 1953 magasságában jön rá igazándiból — Heidegger olvasásának hatására —, hogy valójában ki is beszél.¹⁰ Vagy a kijelentés (aktusa, „*énonciation*”) és a kijelentett (dolog, „*énoncé*”) megkülönböztetése, mely a tudattalan lacani felfogásában nélkülözhetetlen, az ötvenes évek közepén bukkan fel. Ezeket azonban minden aggály nélkül beleolvassa korábbi műveibe, illetőleg a korábbiakat általuk egészen más megvilágításba és elméleti pozícióba helyezi.

(ANTIBIOLOGIZMUS) A pszichoanalízis Lacan szerint a par excellence embérivel foglalkozik, vagyis a beszéd révén egymással kapcsolatba lépő szubjektumokkal. „Ha definiálnunk kellene azt a pillanatot, amelyben az ember emberivé lesz, azt mondhatjuk, ez az a pillanat, amikor belép a szimbolikus relációba.” Lacan többek között azért preferálja inkább Freud korai énkoncepcióját, mert a tudattalan fogalmát óriási revelációnak tartja, ugyanakkor a későbbi koncepcióban nagyjából ennek megfelelő ösztönén fogalma, ha nem is azonos — és ez a különbség igen fontos —, de mégiscsak lényeges kapcsolatot tart a fogalom biológiai értelmezésével, Lacannál viszont a szexualitás a legkevésbé sem biológiai természetű dolog. A tudattalan úgy épül fel, mint a/egy nyelv, a szexualitásnak alapvetően „intellektuális karaktere” van. Az emberi szexua-

¹⁰ A „*ça parle*” („es spricht” — vagy stílszerűen: Es spricht) először *A beszéd [parole] és nyelvezet [langage] funkciója és területe a pszichoanalízisben* (1953) című híres szövegében („A római beszéd”) fordul elő.

litás egyáltalán nem azonosítható a pusztá genitalitással, egy biológiailag meghatározható ösztönműködéssel. Az emberi szexualitás lényegileg pszichoszexualitás, az emberi test „lélek-test”, pszichoszóma, a „logos” által meghatározott testiesség. Nem úgy áll a dolog, hogy kezdetben lett volna egy karakterisztikus szubjektum, aki azután ezen sajátos individualitása preformációja alapján létezik, gondolkodik és cselekszik. A szexualitás, a tudattalan stb. nem előre adott, eleve meghatározott tények, hanem (szimbolikus) konstrukciók.

A szubjektum konstrukciója a nyelv által valósul meg. Az interszubjektivitást, az emberi kapcsolatok rendszerét a nyelv fogja körül. A nyelv a „harmadik hely”, a mindig változó tér, amelyben a szubjektum és másíkjá konstituálódnak, feloldódnak és teremtetődnek. Az emberállat a nyelvbe születik bele. A nyelv nem a szubjektumhoz tartozik és főképpen nem idea innaták formájában. Az emberi szubjektumot a nyelvben hordozott, a nyelvbe beírt törvény hozza létre. A nyelv mindig a Másik (Autre) beszédeként realizálódik. A Másik így „az igazság helye”. És ennek a Másiknak nincs másíkjá, egyetlen nyelv létezik („lalangue”), vagyis nincs meta-nyelv. A szubjektum „identitása” nem entitás, hanem egy az imaginárius birodalmához tartozó, a folyamatos változással szemben folyamatosan megmerevíteni akart, elidegenült fantomkép. „A beszélő emberi lény” egy lényegileg hasadt, szkizmatikus lény: létét csak mások vágyainak pozíciójából képes érzékelni és megfogalmazni. Mi sem beszédesebb, mint az a tény, hogy az „én” az egy „index” (Peirce), nincs fixált referenciája, lényegileg tranzitív, akár az álom énejei és tárgyai. És ez tökéletesen visszaadja azt a szituációt, amelyben az én valóságosan van, vagyis egy folyamatosan változó „hely a szimbolikus rendben”, egy lényegileg kontextusfüggő permanens instabilitás.

(„ANTI HUMANIZMUS”) A lacani pszichológia kihívást jelent minden individuálfilozófiával és a „humanizmusnak” azzal az ideáljával szemben, amely szerint az ember ha akarja, tökéletesen uralni tudja világát, környezetét, cselekvéseit tökéletesen ellenőrizheti, annak hatásait a helyes módszer birtokában biztosan megjósolhatja; és amely egy olyan ént feltételez, amely minden cselekvésének totális kontrollal bír, (ön)tudatos, integer aktora. Az ilyen világkép számára a mentálisan sérült elveszítette „igazi”, individuális énjét, és a pszichológia/pszichiátria feladata, hogy ezt helyreállítsa, „normali-

zálja”. Ám Lacan túl van a szubjektum e karteziánus elgondolásán, az „episztemológiai robinsonádon” (A. Kojève), és azon az igényen is, amely „ideális jellemmé” fixált egókat akar (re)szocializálni. A descartes-i ego egy egységes és teljességgel tudatos individuum¹¹, mely egyetlen helyes, univerzális cogitatio mátrixában mozog (illetve, ha nem, akkor abnormis), Lacan számára viszont minden par excellence „emberi” a szocializáció azonosulás- és agresszió-mozgatta dialektikájában és a nyelv-beszélte szubjektum szimbolikus alávettségében létrejövő (hozzá)adottságként létezik.

A lacani szubjektum nem individuum. Az én mint (minimum) tudat és tudattalan dualitására szakadt dráma Freud után per definitionem *dividuum*. A descartes-i cogito szimpla egoja nem létezik.¹² A lacani szubjektum nem tartalmak és tulajdonságok sokaságával telített, amelynek egyszer s mindenkorra lezárt személyisége lenne, nem egy meghatározott jellemű és egyetlen helyes logika alá rendelt szubjektum, hanem a jelölőfolyamatok része. A nyelv beszél (el) a szubjektumot. „Amiképpen a tyúk a tojáshoz egy módozata új tojások termelésére¹³, azonképpen a »személynek lenni« vagy »személyiséggel bírni« jellegzetes érzetei annak az öngerjesztő imperatívuszhoz a termékei, amelyek a jelentőláncot hajtják.”¹⁴ Az ember „embertelen” struktúráknak való alávettségének és a szubjektivitásnak mint a mindenkori interszubjektivitás függvényének ez a radikális elgondolása a legélesebben szemben áll a „fausti ember” képével, aki világának demiurgosza (volt) egy tudatosan irányítható, fejlődő és értelmes történelemben. Lacan gondolkodása a legmesszebb áll attól, amit Heidegger „humanistaként” jellemzett. A *Levél a humanizmusról* utolsó mondatai — számos francia gondolkodó mellett — valószínűleg nyomokat hagytak Lacanban is: „A nyelv így a lét nyelve, ahogyan a felhők az ég felhői. A gondolkodás a maga mondásával jelentéktelen barázdákat szánt a nyelvbe.

¹¹ A szó eredeti értelmében, vagyis: 'oszthatatlan'.

¹² Lacan vissza-visszatérő parafrázisai: „[Ott] gondolkodom, ahol nem vagyok, tehát [ott] vagyok, ahol nem gondolkodom.” „[Ott] nem vagyok, ahol gondolatot játszere vagyok.” stb.

¹³ Freud *Túl az örömelemben* című munkájának — amit Lacan nagyon szeret — meglehetősen következtetéseit ismerve a megfogalmazás még szó szerint veendő hasonlatként sem feltétlenül karikatúrás.

¹⁴ Bowie id. mű 76. o.

Még jelentéktelenebbeket, mint azok a barázdák, amiket a lassú léptű földműves a földbe szánt.”¹⁵

(AZ IMAGINÁRIUS) A börtönigazgató magához hívat három rabot és azt mondja nekik: itt van öt korong, három fehér és két fekete, mindegyikötök hátára felragasztok egyet, amelyet nem láthattok, sem azt, hogy milyen a kettő, amit nem ragasztottam fel, láthatjátok viszont a két rabtárs hátára feltetteket. Most menjetek, aki először kitalálja, milyen színű korong van a saját hátán, az még ma szabadul, de csak ő, ha viszont eltéveszti, még tíz évet kap. A börtönigazgató három fehéret tett fel. A, B és C idegesen járkálnak cellájukban. A így gondolkodik: „látok két fehéret. Ha az én hátamon fekete van, akkor B így gondolkodik: „látok egy fehéret és egy feketét. Ha az én hátamon fekete van, akkor C így gondolkodik: „két feketét látok, az enyém csakis fehér lehet”, és máris rohanna a börtönigazgatóhoz, mivel azonban ezt nem teszi, az enyém csakis fehér lehet, tehát rohanok”, mivel azonban B ezt nem teszi, az enyém csakis fehér lehet”. A történetet lehet még cifrázni. Például, hogy a következő gondolatsor után A elindul, de vajon a másik kettő, akinek ugyanezt az egymást idéző és egymást figyelő következtetést kellett végigjárnia, mit gondol erről az elindulásról? Hol tart gondolatmenetében? Nem azért indul el ilyen hamar, mert egyikükön feketét lát? Satöbbi. Ez a példa — majdnem így — Lacannak *A logikai idő és az anticipált bizonyosság megerősítése: egy új szofizma* (1945) című tanulmányában szerepel. Bár kissé hibernáltan és absztraktnan, ám annál tisztábban modellálja azt a módot, ahogyan Lacan elgondolja a szubjektum és a szocium viszonyát, az *ént mint stade du miroir*at.

Lacan első korszakának egyik centrális problémája az énformáció mint „stade du miroir”¹⁶, melyben kifejlődik az érzékelés csálóka világa, a „valóság”, az én, valamint a tárgyak egységének és identikus voltának szükséglete és fikcionálása, a „passion imaginaire”. A hat és tizenhét hónapos közötti gyermek, amikor megpillantja saját vagy mások mozdulatait a tükörben, óriási élményben

¹⁵ In: Az egzisztencializmus. Gondolat, Bp., 1984. 186. o.

¹⁶ *A stade du miroir mint az én funkciójának formálója* (1937). A „stade” egyaránt jelent ’stádium’-ot, korszakot, és ’stadion’-t, színteret. (Idő és tér egybemosódása a fogalomban fontos a szójáték e nagy bűvészenek, e kategóriamágusnak.) A „miroir” (’tükör’) erősen alludál a „mirage”-ra (’déliáb, káprázat’), Lacan egyik kedvelt szinonimája arra a képre („image”), amely a stade du miroirban képződik.

van része, rendkívül izgatott, sőt „ünnepélyes” lesz. Lacan összeveti mindezt a csimpánzkölyök viselkedésével: eleinte amaz is élvezi a felfedezést, ám amint uralni tudja a képet és kiderül, hogy az valójában valótlan, hogy nem valami, nem lehet megfogni, csupán egy kép, érdeklődését veszve elfordul tőle. Az embergyerek pedig éppen ettől jön izgalomba. A látvány megtévesztő jellege, imaginárius volta, illúzió volta, az, hogy „nem igazi”, egyáltalán nem veszi el a kedvét, ellenkezőleg. Amíg a csimpánzkölyök simán felismeri a tükörkép ismeretelméleti ürességét, és figyelmét másfele fordítja, a gyermekben a megtévesztés, az illúzió perverz akarása támad fel. Ez az első pillanat, amikor felfedezi magát mint integer egységet: az én vagyok, az vagyok én. Ez az első pillanat, amikor egységként tapasztalja meg magát a motorikusan és mozgáskoordinációjában még igencsak korlátolt gyermek, akinek az alaptapasztalata az „image du corps morcelé”¹⁷. Ekkor fogamzik meg az „elidegenült identitás iránti szerelem”. Mert lényeges dolog, hogy valami más által pillantotta meg magát mint ént, mint egészet. Az imago, az énről alkotott képzet mindig elidegenültként jön létre és teremődik újjá. *Az elidegenültség az én elidegeníthetetlen állapotára*.¹⁸

Mindez annak a módnak paradigmáját jelenti, ahogyan a szubjektum később az emberi kapcsolatok rendszerében leledzik. A stade du miroir fent leírt struktúrája példázza ennek az énnak a „szociális rendben” elfoglalt szerepét is, ahol is a tükör: a másik ének képzelet képe. Az alapséma az, hogy „én azt gondolom, hogy te

¹⁷ A 'A feldarabolt test képzete'. Ez bevett fogalom a francia pszichoanalízisben. Az „imaginárius anatómiának” egyik legalapvetőbb képzete, mely az énképződésben rendkívül lényeges szerepet játszik. Általában azzal hozzák összefüggésbe, hogy a gyermek legkorábbi életszakaszában mozgásképtelenségét, motorikus tehetetlenségét traumatikusan éli meg, s amely emiatt a legerősebb motorja lesz majd a testét és szerveit tökéletesen uraló, összeszedett, egységes én vágyának. A hipochondriás-narcisztikus vagy a hisztériás aneszteziás tünetek mind visszavezetnek hozzá mint az énképződés legkorábbi szakaszaira történő regressziók. A szétszaggatott test képzete az emberi destrukció emblémája. Lacan komoly referenciaanyagot hoz fel a kultúrtörténetből is Boschtól, Hans Bellmertől Herakleitoszig és Empedoklészig („Sok állkapocs sarjadt itt nyakatlan,/ meztelen karok bolyongtak váll nélkül,/ magányos szemek kószáltak a homlokoktól megfosztva.” Ld. Parmenidész — Empedoklész. *Töredékek*. Gondolat, Bp., 1985. 26. o.)

¹⁸ Az elidegenedés lacani fogalma természetesen mozog a fogalom különböző konnotációi között: a hegeli, sőt marxi fogalmat idézi olykor, de a legszorosabb összefüggésben mégis az 'őrültség' jelentéssel van. Vö. fr. „aliénation (mental/del'esprit)” 'őrültség, elmebetegség', továbbá: 'elad'.

azt gondolod, hogy én azt gondolom...” — és ezzel egyidejűleg ennek komplementere, hiszen monológ nem létezik. Az interakció alapstruktúrája ez a végtelen imaginárius tükörijáték, ahol a szubjektumok tételezik és feltételezik egymást, és az önidentifikáció is alapvetően a mindenkori másikról tételezett tételezés és feltételezett feltételezés relacionalitásában alakul ki. A kölcsönös elvárás-rendszerek és képzelt tulajdonítások e végtelen tükörijátéka feloldhatatlan: nincs kezdete és vége, csak folyamatos alterációi. A képzelgések e tükörijátékában a világos identifikáció és az én mereven individualisztikus, karteziánus értelmezése igen nehéz. Éppen a tökéletes komplementaritás, reciprocitás, lényegi egymásra utaltság és egymás számára rendeltettség miatt folyik egymásba minden, válik örökmozgóvá az interszubjektív gépezet. Az szubjektum: folyamatos esemény, történet, dialógus, dialektika, dráma. Pedig ez éppen ellentétes az én törekvésével, amely megszilárdítani, végérvényessé tenni, karakterré formálni próbálja magát. Ám a fenti dialektika önmozgása valamint a „vágy”¹⁹ perpetuum mobileje folyamatosan ellehetetleníti e törekvést. S hogy a szubjektum mégis az „individuum” individuális, karteziánus egóként való elképzelésére tör, és hogy az ennek a másikhoz fűződő lényegi relacionalitását (mely egyébként az egyik legalapvetőbb és legriválisabb adottság) szereti elfelejteni — ebben sem szabad mellékes körülményt látni. Ez egy állandó küzdelemnek a jele, melynek magyarázata Lacannál egy eredendő szükséglet a „discorde primordiale” megszüntetésére, vágy arra, hogy egy egységes én uralja önmagát.²⁰

A Másik azonban nem csupán a másik embert jelenti, hanem a szubjektum mindenkori másikjait. Ami, tekintve a lacani szubjektum

¹⁹ A szükséglet mindig „összefüggésben van valami mással, mint ami a kielégüléshez szükséges”, és valahányszor eleget tesznek neki, ez a „valami más” visszautaltatja az eredendő lehetetlenség helyére. Ezt a konstitutív és üres helyet nevezi Lacan vágnak. A vágy lényege, hogy „elidegenült”. A vágy tárgya csak akkor jön létre, amikor már elveszett. A „kielégítés” is eleve magában hordozza azt az elvesztést. A szükségleteket és a különböző igényeket ki lehet elégíteni, ám a lacani vágy-fogalom éppen akként definiáltatik, hogy valójában nem teleológija van, nem valamely dolog elérésének vágya, hanem kauzalitása van, egy eredeti, a Másik által mondott „Nem” nyoma, egy primordiális elvesztés, hiány „emléke”, lacuna. Ezért van valami képtelen a vágy kielégíthetőségében.

²⁰ Ami felveti ezt az érdekes kérdést, hogy a Lacan által elátkozott egopszichológia a páciensnek (és általában a „normálisaknak”) ezt az igényt alapul véve nyer legitimitást, míg Lacan legitimációi csupán elméletben adottak. Ugyanakkor ő — szemben amazokkal —, a pszichózisok kezelésében óriási érdemeket szerzett.

eredendően hasadt és lényegénél fogva elidegenült voltát, nem feltétlenül a partnerre vonatkozik, hiszen az én tükörkép, „mirage”, fantazma, mely mint másik, mint alteritás, mint önmagán kívüli létezik.

Lacan alapvető referenciapontja *A szellem fenomenológiája* öntudatanalízise. Hegel szerint a „magánvaló-lét és a más-számára-való-lét ugyanaz”, „az én a vonatkozás tartalma és maga a vonatkozás”. Az öntudat „lényegileg visszatérés a *máslét-ből*”, s mint ilyen, mozgás, s ha nincs benne a megkülönböztetés mozzanata, akkor „csak az *én vagyok én* mozdulatlan tautológiája”; „teljességgel *magáért-való* és tárgyat közvetlenül a negatívnak jellegével jelöli meg, vagyis mindekelőtt *vágy*”. Az „egyeniség, amely az általános rovására tartja fenn magát és az önmagával való egység érzését adja magának, épp ezzel megszünteti a *másikkal való ellentétét*, amely *által magáért-való*... De megfordítva, az egyéni fennállás megszüntetése éppígy létrehozása.” Az öntudat mint vágy „a kielégülésben azonban tárgynak önállóságát tapasztalja”, tehát függőségben van e mástól: „*Az öntudat csak egy másik öntudatban találja meg kielégülését.*” „Az öntudat *magán- és magáért-való*, mert és azáltal, hogy egy másik magán- és magáért-való számára van; azaz csak azáltal van, hogy elismerik. Ennek az ő megkettőződésében való egységének az öntudatban realizálódó végtelenségnek a fogalma sokoldalú és sokértelmű összekapcsolódás... Az öntudat számára van egy másik öntudat; *önmagán kívül* jutott. Ennek kettős jelentése van. *Először*, elvesztette önmagát, mert mint *más* lény találja meg magát; *másodszor*, ezzel megszüntette a másikat, mert... *önmagát* látja a *másikban*... A mozgás tehát teljességgel a két tudatnak kettős mozgása... A cselekvés tehát nemcsak azért kétértelmű, mert éppúgy *önmagának*, mint a *másiknak* szóló cselekvés, hanem azért is, mert elválaszthatatlanul éppúgy az *egyiknek*, mint a *másiknak* a cselekvése.”²¹

Az imaginárius annak a kétségbeesett, önmegtévesztő küzdelemnek a színtere, ahol a szubjektum „az akar lenni, ami”, ez a születése helye a narcisztikus ideális énnek, énídeálnak²². Az a kissé

²¹ Bár Lacan alapvetőnek tartja a hegeli analízist, számtalanszor visszatér hozzá, mondhatni foglya gondolatmenetének, végeredményben mégis azt gondolja, hogy amennyire kitűnő megfogalmazója, legalább annyira foglya is az imaginárius rend mechanizmusainak, és a szintézis fogalmában végül is az egység és a kibékítés vágyának engedve gyengíti meg a gondolat herakleioszi erejét és radikalizmusát.

²² „Moi ideal”, a freudi „Idealich”. Vö. Freud 1914-es tanulmányát *A narcizmusról*. Később ez a fogalom lesz az alapja *Az ősválami és az énnel kezdődő*, a korábbiánál markánsabban triadikus személyiségstruktúra „felettes én”-fogalmának.

pejoratív felhangú fogalom, amely az ének az enantiodromia mozgásából magát kivonni akaró, magát megszilárdítani, kikristályosítani akaró tendenciáját jelöli.

Lacan nem nagyon szereti az „én” mint „Ich”, „moi”, „ego” fogalmát. Ennek egyik oka, hogy a freudi énstruktúrák változatai közül a korait (az 1923-as *Das Ich und das Es* előtti) tartja jónak a maga tudatos-tudattalan kettéválasztásával (a harmadik, a tudatlóttas nem játszik lényeges szerepet), egyrészt mert dualisztikus, másrészt mert a fogalompár szó szerinti jelentéseinek alapvető jelentőséget tulajdonít. A késői struktúrában az én (köztes én) kiegyensúlyozó szerepét, ha hitelt adna is létezésének, utálná. Előtérbe nyomulását Freud (rossz) morális intencióival magyarázza, és az elmélet felforgató-revelatív erejének visszavételét látja az efféle mondatokban: „A pszichoanalízis olyan eszköz, amely lehetővé teszi az én számára az ösztön-én fokozatos meghódítását.” A másik ok, hogy Lacan főellensége, az amerikai énpeszichológia (ego²³ psychology) szóhasználatától akarja elkülöníteni magát. A szót ettől függetlenül használja: a stade du miroirban képződő, s az önszeretet által uralt interszubjektivitásban az én imaginárius egységének illetve az erre való törekvés-létrehozta narcisztikus-agresszív identifikációnak a neve, amelyet a lacani analitikus gyakorlat mint hamis fixációt feloldani szándékozik, nem pedig erősíteni, mint amazok.

(A SZIMBOLIKUS) de Lacan egy másik énfogalmat is használ. A „je” annak a helynek a neve, amelyet a „szubjektum” éppen elfoglal a szimbolikus rendben, és amely — szó szerint értve — követi a „shifter”²⁴ (Jespersen, Benveniste) mozgásait egyrészt mint az index „helyváltoztatásait” a különböző szubjektumokon által, másrészt mint a „jelentéscsomóként”, a jelentők örökös eltol(ód)ásaként elgondolt szimbólum. Ez utóbbi én a „sujet de l'ordre symbolique”. További nevei: „a beszéd szubjektuma”, az „igaz(i) szubjektum”, „a tudattalan szubjektuma”. (Lásd még a „sujet” ’szubjektum’ szóról mondottakat.)

A szimbólum köznapi értelme, hogy: egy olyan dolog, amely valami helyett áll, és ennek hiányában a szimbólummal helyettesít-

²³ Ez a freudi „Ich” bevett angol fordítása.

²⁴ A fogalmat azon jelekre használják, amely a peirce-i hármas jelfelosztás alapján — ikon, index, szimbólum — két osztályba is tartozhat. Benveniste (majd Jakobson) példája többek között az „én” szó, amely lehet index is (pl. Én pszichoanalízisbe járok...), és lehet szimbólum is (pl. „Az elbeszélő én a regényben...”)

jük. Lacan továbbviszi ezt és azt mondja, hogy a szimbólum hiányá teszi, eltávolítja azt a valamit, amit helyettesít. Lacan gyakran hivatkozik Freud azon szövegrészeire, amikor leírja a csecsemő hallucinatorikus tárgycathexisét vagy az anya hiányában jelenlétének játékos szimbolizációját. A szimbolizáció akkor veszi kezdetét, amikor a gyermek megtapasztalja, hogy valami *hiányzik*. Ugyanakkor *magának a dolognak a konstitúciója épp e hiány által valósul meg*. A szubjektum történetében nem a semmi a primordiális, amelyben a lét benne áll, hanem a lét mindig Egy. A hiány azonban széttöri egy Egyet és létrehozza a létezőket, s ez „tükörkép”, egy imaginárius helyettesítés révén történik meg, egy *szimbólumban, elidegenítve, egy alapvető és redukálhatatlan megkettőződésben*. Lacan számára a freudi „Ichspaltung”²⁵ is innen datálódik és ide tér vissza. A nyelv egy önmagában álló szimbolikus rend, amely, mint azt Lacan Jones koncepcióját bírálva megjegyzi, nem egy eszköz, amellyel a „valóság” egy tökéletesebb megközelítése és kezelése válik lehetővé.

Lacan egyik leghíresebb, Poe: *Az ellopott levél* című novellájáról tartott szemináriumában (1956) beszél erről. A novella arról szól, hogy a munkájában rendkívül profi, ám csak egyféle rendőrlógikára képes²⁶ G. rendőrprefektus beállít Dupinhez, a zseniális detektívhez, hogy valami nagy gondja van. Elmeséli, hogy „egy magasrangú hölgytől” (a királynőtől) a gátlástalan, vakmerő és agyafúrt D. miniszter ellopott egy „kompromittáló” (szeretőjétől kapott) levelet, hogy azzal zsarolja. A hölgy akkor kapta meg, amikor a budoárjában tartózkodott, és még átfutni sem tudta, amikor belépett „egy magasrangú személyiség, akkinek a levélről a világért sem volt szabad tudni” (a király), és aki elől már lehetetlen volt eldugnia, így otthagya a legnyíltabb helyen, az asztalon. Ám a királynak fel sem tűnt. Nem úgy a kisvártatva belépő D. miniszternek, aki hivatalos ügyintézési közepette sort kerített arra is, hogy

²⁵ 'Énhasadás'. Lásd: Freud 1938-as befejezetlen írását: *Az énhasadás a védekezés folyamatában*. „...a gyermek legelső tápláléka iránti mohósága egyúttal kielégíthetetlen... sohasem jut túl az anyamell elvesztésének fájdalmán” (id. Mitchell, 25. o.) Freud az én formációját a veszély, a fenyegető veszély, a fenyegető elvesztés momentumához kapcsolja, egy olyan elszakításhoz, mely sohasem hozható helyre — s mindezt összefüggésbe hozza a kasztrációs szorongással. Lacan „vágy”-fogalma is innen indul ki.

²⁶ „Idiot”, a szó eredeti — ἰδιωτης, 'csak a saját dolgait tudó, egy dologhoz értő, egy-ügyű’ — értelmében. Lacan gyakran hadakozik az „idiotizmussal”.

a levelet eltegye és egy hasonlót tegyen a helyébe. A királynak ez se tűnt fel, a királynőnek annál inkább, de nem volt mit tennie, szótlanul kellett végignéznie az arcpirító gaztettet. Mivel szükséges, hogy a sötét üzelmei miatt bizonytalan helyzetben lévő miniszter „szükség esetén” azonnal prezentálni tudja a levelet, biztos, hogy a miniszteri rezidenciáján rejtette el, ahol a leggyorsabban hozzáférhető. A „probléma” az, hogy monsieur G. a lehető legalaposabb módszerekkel, milliméterről milliméterre átkutatgatva a rezidenciát sem találta meg „a kérdéses okiratot”, pedig a házkutatás műfajában őt nem lehet überelni, számára nincs rejtekhely, titkos zug, utólag makulátlanra eldolgozott székládba vajt üregbe, könyvborítóba vagy a legfortélyosabb kárpitosmunkával elrejtett levél — és mégsem találták. Dupin nem mond a prefektusnak semmi érdemleget. Egy hónap múlva viszont, amikor a továbbra is gőzerővel és eredménytelenül kutató G. kétségbeesetten ismét Dupinhez látogat, ez a legnagyobb meglepetésére — 50000 frank ellenében — átnyújtja neki a levelet. Dupin később barátjának, a történet leírójának hosszas tudományos és tudománykritikai, interszubjektív okoságtani értekezés kíséretében elmeséli a hallatlan egyszerű megoldást. Ellátogatott D. miniszterhez, és amint ezt előre tudta, meg is pillantotta nála a levelet a legfeltűnőbb helyen, amire G., a korlátolt profi nem is gondolhatott, észrevétlen kicserélte egy hasonlóval, benne egy nagy-nagy kajánsággal írt erkölcsi üzenettel — a hirtelen, borzalmas, nevetséges és megalázó bukás e pillanatára (hiszen elolvasásának pillanata a bukásé is lesz egyben).

A novella ugyanazt az interszubjektív szituációt problematizálja, mint amely a rabok esetében volt. Ám ennek tárgyalásánál Lacan meghaladja — de nem megszünteti — az imaginárius interszubjektivitás terrénját.

Az egyik probléma, ami a novellában Lacant leginkább foglalkoztatja, az a Dupin okfejtésében szereplő nyolcéves kislány története, mely szerint a páros-páratlan játékban (ahol is azt kell kitálatni, hogy az ellenfél kezében páros vagy páratlan számú golyó van, s ha eltalálja, elnyeri a golyókat) ez a kislány elnyerte az iskola összes golyóját, mivel kitűnő képessége volt arra, hogy „belegondolja magát ellenfele intellektusába”. Lacan elemzése szerint a játék során elveszik minden jelentés, hiszen — lerövidítve újra és újra ismételt, tobzódó, entuziasztikus alámerüléseit a „dialektikába” — már a minimális intellektussal rendelkező is azt a stratégiát játssza,

hogyan elrejtse valódi intelligenciáját (és ez persze intelligenciájának jele). Ám a másik ugyanazt teszi: ha kilép az én-Másik dialektikájából, és egy külső, „a Harmadik” pozíciójába helyezkedik, számolnia kell azzal, hogy a másik ugyanazt teszi. A nyerés érdekében végül kénytelen a véletlenszerűség eszközéhez nyúlni, ám ekkor Freud egyik legfontosabb tézisébe ütközünk: nem tudunk véletlenszerűen cselekedni. A szignifikáció ott munkál a legártatlanabb cselekedeteinkben is.²⁷ A szimbólum játéka reprezentál és organizál, függetlenül a szubjektum támogatásától. A szubjektumot játszatja a játék.²⁸ A *szubjektum* („sujet”) a szimbolikus rend *alávetettje* („sujet”) egy a nyelv által állandóan átdolgozott *téma* („sujet”), nem-szubsztanciális grammatikai *alany* („sujet”), s a pszichoanalitikus gyakorlatnak ilyennek kell tekintenie a *pácienst* („sujet”).²⁹

(A JELENTŐ URALMA) A szimbolikus szignifikációt, akár a gép nyelv(ezet)ét (langage), digitalis alapon gondolja el: a szimbolikus rendben minden reprezentálható egyszerű pluszok és mínuszok sorozataként. A divízió, a differencia a létmódja. Minden a „to be or not to be”-re megy vissza „plusz és mínusz primordiális kettősére.” „De a jelenlét mint hiány utal a lehetséges hiányra és jelenletre.” A jelentett távolléte perpetuálja a jelentők játékát. A szimbolikus, a játék szabályrendszere lényegi az állandóan hajsztolt tapasztalat realitása számára. „Az ember azt gondolja, mikor a pszichoanalízis során eléri a megértésnek egy bizonyos pontját, hogy most megragadhatja — *Na megvan, most megcsíptük*. Ellenkezőleg, a jelentés [signification] sohasem ott van, ahol az ember azt gondolja, hogy lennie kell.”³⁰

²⁷ Ld. — Lacan is állandóan erre hivatkozik itt — *A mindennapi élet pszichopatológiájának* XII. fejezetét. (Bibliotheca, Bp., 1958. 278-322. o.), amely rendkívül gazdag példaanyagot hoz bizonyítékul.

²⁸ Itt rendkívül érdekes összecsengések vannak Gadamer játékfogalmával, ami azért érdekes, mert a két gondolkodásmód, valamint kontextusuk és tradícióik meglehetősen messze állnak egymástól (az egy Heidegger lehet csupán lánc közöttük), nem is olvasták egymást. És nem ez az egyetlen pont, ahol bizonyos konvergenciák és hasonlóságok figyelhetők meg. (Pl. a „szubjektív” megértés és a félreértés — „meconnaissance” ill. „méconnaissance”, Lacan kedves szójátéka szerint — összefüggéseiről vallott nézetek, a beszélgetés centrumba állítása, az interszubjektivitásnak és a nyelvnek meghatározó feltételként való elgondolása, az igazságfogalom stb.)

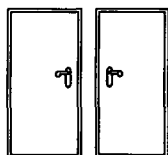
²⁹ Az itt felsoroltak mind a francia szó jelentéscsomójának gubancjai. Lacan stílusának egyik legfontosabb jellemzője, hogy szóhasználatában felszínen tartja az összes lehetséges jelentést, sőt, a szójáték révén oda kapcsolható szavak is dolgozni kezdenek. Ez utóbbiról még lesz szó.

³⁰ *Páros vagy páratlan? Túl az interszubjektivitáson* (1954–55). In: *Szemináriumok*.

Saussure jelfogalmának nevezetes sémáját:

Lacan a következővel helyettesíti:

Ezzel arra hívja fel a figyelmet, hogy a jelentő és a jelentett viszonya korántsem problémátlan, egy-egyértelmű hozzárendelési viszony³¹, ahogy ez a fenti esetről látható: két különböző jelentőhöz ugyanolyan jelentett rendelődik hozzá. Ugyancsak megjegyzésre érdemes, hogy a jelentő felül van, ezzel jelezve primátusát: S/s, de az elválasztó korlát, „la barre” legalább olyan fontos. Lacan mindezt még megtoldja egy kis mesével: „A vonat befut az állomásra. Az egyik fülke ablakánál egy kisfiú és egy kislány ülnek, fivér és nővér, egymással szemben. Az ablakból éppen egy a peron mentén álló épületecskére lehet látni. »Odasüss — mondja a fivér —, Nőiben vagyunk!« »Hülye — mondja a nővér —, nem látod, hogy Férfiban vagyunk?»³²

Egy másik momentum, ami a Poe-novellában alapvető Lacan számára, hogy az egész cselszövénynek kizárólag úgy van értelme, ha a levél tartalma titokban marad. Mindenkinek így jobb. A királynak, mert amiről nem tud, az nincs. A királynőnek, mert az lenne csak csúnya világ, ha kitudódna. Ugyanígy a rendőrprefektusnak. És Dupinnek. De a miniszternek is csak addig jelent hatalmat a levél birtoklása, amíg titok. Lacan számára is így jobb. Talán a novellának is.³³ Lacan számára mindez azért fontos, mert jól szimbolizálja a jelentő

³¹ Másfelől azt is gyakran hangsúlyozza, hogy a jelentés radikálisan kontextusfüggő, hogy minden jelentő csak a beszédegészben elfoglalt pozíciójában tölti be valódi funkcióját. Szintén Saussure-re alludál az a két vesszor, amelyet Valéry-től idéz ennek illusztrálására: „Nem, mondja a fa. Azt mondja, nem, fenséges fejének szikrázásában.” A jelentők játéka, a metafora és a metonímia az enconcéegészben pontosan kijelölik, ám nem engedik végérvényesen rögzülni a jelentést.

³² *A levél/betű [lettre] instanciája a tudattalanban, avagy az ész Freud óta* (1957).

³³ Vö. Borges *A tükör és a maszk* című zseniális meséjével, ahol a három költemény szintén el van hallgatva.

működését. A materiális jelentő, a levél, a betű³⁴ a dialektikus játsz-mában cirkulálnak, miközben a jelentett el van leplezve, és épp ez az elleplezettség tartja fenn a cirkulációt. Ha felemelik (aufheben) a leplet, megszűnik (aufheben) az egész szignifikációs processzus.

Az *ellopott levél*kől szóló szeminárium során mondja Lacan: „Ha annak, amit Freud felfedezett és újra és újra felfedez a döbbenet egyre növekvő érzésével, van valami értelme, akkor az az, hogy a szubjektumokat a jelentő áthelyez(őd)ése, eltolása³⁵ határozza meg cselekedeteikben, sorsukban, elutasításaikban, vakságaikban, végükben és végzetükben, ez veleszületett adottságaikat és szocializációs ráakódásaikat, nemre és karakterre való tekintet nélkül; valamint az, hogy akarjuk vagy sem, minden, amiről úgy vélhetjük, hogy a pszichológiára és összes cugehörjére tartozik, a jelentő útjait követi.” Hogy mi a „jelentő”? „A jelentő az, ami a szubjektumot reprezentálja egy másik jelentő számára.”³⁶

A „jelentőlánc”, mint egy kvázi-metafizikai gépezet, mindent anektál a szimbolikus terrénumban, öntörvényű szisztémája uralja a szubjektumot, aki „nem-én-hanem-a-jelentő”. Signifiant anthropodaimón³⁷. „A jelentőnek ez a szenvedélye aztán az emberi helyzet új dimenziójává válik, amelyben nem csupán az ember az, aki beszél, hanem az emberben és az ember által beszél [es spricht, ça parle], nevezetesen hogy természete átitatódik olyan hatásokkal, amelyekben a nyelv struktúráját lelhetjük fel, amelynek ő anyagává

³⁴ „Lettre” — Lacan természetesen mindkét jelentését használja. A jelentő uralma számára nem üres szofizma. Mint oly sok mindenre, a betű alapvető szerepére sem térhetünk ki részletesen, csupán egy apró példát említünk — Freud (Lacan által előszeretettel hivatkozott) „Farkasember”-analíziséből — arra vonatkozólag, hogy a tudattalan mint jelentőlánc hogyan operál: „Azt álmodtam — meséli a Farkasember —, hogy egy férfi kitépi egy esze szárnyait. Tudja az a rovar, amelyiknek sárga csíkok vannak a testén és szúr. Espe, miért vagyok én ez.” A darázs német neve: Wespe. A farkasember monogramja: S. P. A kimaradó W pedig itt felsorolhatatlan bőséggel túldeterminált. Megjegyzendő még, hogy a „lettre” ráadásul összecseng a „l'être”-el (‘a lét’), amely egy a tudattalanról szóló elméletben nem lehet pusztán kontingencia, sokkal inkább konstitutív metafora, (Ver)Dichtung.

³⁵ „Déplacement” — a freudi „Verschiebung”-ról van szó, a Lacan által kissé kiterjesztett értelemben. (Vö. a metonímiáról írottakkal.)

³⁶ A szubjektum szubverziója és a vágy dialektikája a freudi tudattalanban (1960).

³⁷ A „signifiant” a jelentő francia neve. A mondat Hérakleitosz egy mondatának — εθος ανθρωποδαιμων — parafrázisa. Bármelyik jelentését vesszük is az εθος szónak — ideértve a tévesnek tartott heideggeri olvasatot is —, az Lacan szerint a szimbolikusba van beleírva.

válik... Hadd szögezzem le, hogy az embernek a jelentőhöz mint ilyenhez való viszonya melletti érvelésnek semmi köze valamiféle „kulturalista” állásponthoz... A probléma itt nem az embernek a nyelvhez mint társadalmi jelenséghez való viszonya...”³⁸

(TUDATTALAN) A probléma az, hogy újra fel kell fedoznünk ama „másik színteret” (andere Schauplatz), vagyis az álmokat és a tudattalant mozgató törvényeket, és megértenünk működésüket. És akkor minden kétséget kizáróan rájövünk, hogy az a jelentőlánc működésével azonos. A tudattalanban a nyelv határozza meg „jelentőben végbemenő kombináció és helyettesítés kettős játékát, a metafora és a metonímia kettős tengelye mentén, melyek létrehozzák a jelentettet”³⁹, és eképpen a szubjektum institúcióját is.

„A tudattalan nyelvszerűen épül fel.” — ez Lacan egyik legtöbb-ször idézett szállóigéje. A nyelv és a tudattalan elválaszthatatlanok egymástól. „A tudattalan a konkrét beszélgetésnek [discours], amennyiben ez transzindividuális, azon része, amely nem segíti elő a szubjektum diszpozícióját, hogy újateremtse tudatos beszélgetésének kontinuitását. A tudattalan történetemnek az a fejezete, amely fehér

³⁸ *A fallosz jelentése* (Die Bedeutung des Phallus — németül tartott előadás, 1957)

³⁹ Uo. Lacan Jakobson metafora és metonímia-fogalmával operál, és ezeket összekapcsolja Freud sűrítés- („Verdichtung” — Lacan számára alapvető, hogy benne van a szóban a „Dichtung” ’költészet’) és eltolás- („Verschiebung”) fogalmával. Vö. Jakobson ide vonatkozó passzusát: „*Egy ragyogó sólyom a hegven túlra repült, vagy Egy tüzes ló az udvarhoz vágatott.* [Mindkét példában a vőlegény megjelenéséről van szó egy orosz lakodalmas énekből.] E két példa közül az elsőben *metaforikus* kapcsolat áll fenn: a derék ifjú úgy jelent meg a tornácnál, mint egy ragyogó sólyom a hegyek mögül. A második esetben azonban a szemantikai kapcsolat kétértelművé válik. A vőlegény megjelenésének és a ló vágatásának összehasonlítása kínálgózik, ugyanakkor a lónak az udvarnál való megállása valójában megelőzi az ifjúnak a házhoz való közeledését. Így az ének, mielőtt bemutatja a lovast és jegyesének udvarházát, felidézi a ló és az udvar érintkezésén alapuló *metonimikus* képét: a birtok a birtokos helyett és a házon kívül a házon belül helyett.” (Jakobson: *Hang — jel — vers*. Gondolat, Bp., 1972. 261. o.) Vö. Freud ide vonatkozó passzusait: *Sűrítés*: „Az álomgondolatok terjedelméhez és gazdagságához képest az álom[tartalom] szűkös, szegényes és lakonikus”, ugyanakkor „az álomtartalom minden eleme túldeterminált”, azaz rengeteg álomgondolat „csomópontja”. (*Álomfejtés*, id. kiad. 200–203. o.) Az *eltolásnál* — a cenzúra hatására — „az álomtartalom nem hasonlít az álomgondolat lényegi magvához” és „az álom a tudattalanban levő álomvágnak csak torzítását tükrözi vissza”. (Uo. 218–220. o.) (Az „álomtartalom” az, ami megjelenik az álomban, és az „álomgondolat” az, ami mögötte van.)

felt vagy amely hamisságoktól megszállott: ez a cenzúrázott fejezet.⁴⁰ A pszichoanalitikusok döntő többsége — Freudot is ideértve — a tudattalant mint elsődlegeset feltételezik, amely a maga sajátos logikája szerint használja a nyelvet. Ám Lacan szerint — és ez az egyik legkülönösebb, legradikálisabb és legfőbb tézise — ez tévedés. „*A tudattalan sem nem a primordiális, sem nem az ösztöni; amit az elemi dolgokról tud, az nem több, mint amennyit a jelentő elemei.*”⁴¹ A jelentő úgy viszonyul a jelentetthez, mint a beszéd az elnyomott-hoz (Verdrängt). A tudattalan lényegéhez tartozik, hogy a tudat által vont határok átlépésére kényszerít: eltörölhetetlen törvénye, hogy wovon man nicht sprechen kann, darüber *muß* man sprechen (amiről nem lehet beszélni, arról beszélni *kell*). A tudattalan eképpen sohasem szűnik megkérdőjelezni látszólagos identitásunkat.

(A NEMEK) Említettük már, hogy a szimbolikusba — mely a szubjektum konstituense — való belépés pillanata egyben a szkiz, a szubjektum megszüntetetlen hasadásának pillanata. „Ez volt tehát az egész játék, eltűnés és visszatérés.” — jegyzi meg Freud egy a csecsemő szimbolikus játékára vonatkozó elemzése végén a *Túl az örömelven*ben. Létezés és nemlétezés, feltűnés és eltűnés, koncentráció és deconcentráció, jelenlét és távollét, fort und da szűnhetetlen játéka. A szubjektum, akár mint az elidegenült imaginárius szerelem foglya, akár mint a szimbolikus alávetettje, egy eredendő divízió alapul, a differencia (differancia?) terméke, hiszen a szimbolizáció folyamata maga⁴² ilyen, nincs középpontja, folytonos áthelyeződésben, eltol(ód)ásban, alterációban létezik, és mindig újratermeli ezt a differenciát. A szimbolikusba eképpen bele van

⁴⁰ *A beszéd és a nyelvezet funkciója és területe a pszichoanalízisben* (1956).

⁴¹ *A levél/betű/letrél instanciája a tudattalanban, avagy az ész Freud óta* (1957). Kiemelés nem az eredetiben (hogy ezzel a kifejezéssel kerüljük el a kiemelő szubjektum zűrzavaros topológiáját, és hívjuk fel a figyelmet arra a különbségre, amit Lacan két példamondata eképp mutat be: „I am beating the dog.” (‘Verem a kutyát’) ill. „There is a beating of the dog by me.” (‘Van egy olyan, hogy a kutya általam való megveretése.’)) (*Some reflections on the Ego*. Eredetileg angol nyelvű tanulmány az International Journal of Psychoanalysisban. 1953)

⁴² Vö.: Saussure azon alapelvével, amely szerint a nyelv nem szubsztanciák, hanem formális relációk összessége, amelyben a jelentők és a jelentettek horizontális tengelyén az egyes elemek identifikációja — és egyáltalán: léte — különbségeik, korrelatív oppozícióik révén lehetséges. Ez az egyik leglényegesebb pontja, nemcsak a lacani, de a rá igen erősen ható Lévi-Strauss-i és az egész (poszt)strukturális nyelv- (és kultúra)felfogásnak, s mivel nagyjából ugyanez a logika kísért Heidegger *Mi [a] metafizikájában* is, Derrida „différance”-fogalmának.

írva a halál. „A szimbolikus önmagát mindenekeelőtt mint a dolog halálát mutatja meg, és ez a halál hozza létre a szubjektumban a vágy örökkévalóságát.” „A szimbolikusban semmi sem létezik, csak a távollét feltételezett alapján. Semmi sem létezik, csak amennyiben nem létezik.”⁴³ „A jelentőnek természetesen nincs szüksége arra, hogy az Atya legyen vagy hogy halott legyen, de jelentő nélkül senki sem tudna semmit egyik létállapotról sem.”⁴⁴ De az ödipális viszonyrendszert, a nemi identitásért alapvetően felelős struktúra is a szimbolikus rend „pluszai és mínuszai”-ban írhatók le.

„La barre”, vagyis a jelentő és a jelentett közötti masszív korlát reprezentálja a divíziót. Ám az sem véletlen — a „beszélő lény” vagy (ami ugyanaz) a tudattalannal rendelkező lény számára semmi sem véletlen —, hogy Lacannak a saussure-i jelábrát parafrázáló jelábráján nem ez az egyetlen divízió. A szexuális differencia éppoly eredendő, mint a jelentő/jelentett, egzisztencia/esszencia, lét/semmi stb. megkülönböztetése. Nyelv és tudattalan, szexualitás és szubjektum fogalmai nem választhatók szét egymástól. Az énműködés és a nemi „identitás” kialakulása egy és ugyanazon folyamat. Lacan egy jótáncát sem enged Freudnak a szexualitást egészen alapvetőnek elgondoló álláspontjából, de jelentősen át is fogalmazza. „Ami — egészen addig, amíg a freudi szexualitást nem ártalmatlanították — a legbotrányosabbnak kellett hogy hasson, az nem — mint általában mondani szokták — önmagában az emberi szexualitásnak a hangsúlyozása volt; sokkal inkább az tűnt elviselhetetlennek, hogy „intellektuális” karaktere lett.”⁴⁵

Lacannál a szimbolikust az atya reprezentálja. Ő a „Spaltung” szimbóluma, a „paternális metafora”. Az ödipális struktúrában az atya a Harmadik, az anya-gyermek aszociális diádikus egységét

⁴³ Válasz Jean Hyppolite Freud „Verneinung”-járól szóló kommentárjára (1956).

⁴⁴ A pszichózis lehetséges kezeléséről (1957).

⁴⁵ A levél/betűletre/ instanciája a tudattalannak, avagy az ész Freud óta (1957). A mondat nézetem szerint téves, amennyiben, a rendkívül sokszínű reakciókat a végletekig egyszerűsítve és kiemelve egy általános alaptónusukat, azzal modellálhatnánk, amely a darwini nézeteket is fogadta: „Lehet, uram, hogy az ön ősei majmok voltak, de az enyéme nem. (Mutatis mutandis: lehet, uram, hogy önnek mindenről az jut az eszébe, hogy fasz, pina, baszás, de nekem nem.) Innen nézve igaza van a „pszichoanalitikus legendának” (Sulloway). Sőt igaz a — szintén sulloway-i — „titkos biológus”-kép is. Mindazonáltal a szimbolikusnak a centrumba helyezése és ennek Freud műveiben való kimutatása: az „intellektuális karakter” lévi-strauss-i-lacani hangsúlyozása éppoly igaz és relatív.

szétszakító pozíciója. Lacan szerint az egész struktúrának e pozíció konstitutív eleme, ezért nem hagyható figyelmen kívül, vagy nem tehető másodlagossá, mint azt — többek közt — Melanie Klein, Lacan egyik elsőszámú teoretikus főellenségének elmélete próbálja. Nem létezik par excellence emberi az atya által reprezentált törvényen kívül. Az Atyának-neve: a törvény neve. Lacan szerint maszkulinitás és femininitás az ember esetében nem biológiai meghatározottság, amiként a heteroszexuális tárgyválasztást is meg kell magyarázni, nem pedig biológiai adottságként előfeltételezni, mert ezek nem preegzisztens tények, hanem a szimbolikus rend által hordozott divízió, differencia *eredményei*. Szerinte a tudattalan analízise mindig feltárja, hogy a szubjektum fragmentált, decentrált, mert alá van vetve a törvénynek, amely létrehozza és fenntartja ezt a divíziót. A tudat imaginárius világához tartozik az az önértelmezés, amely mindig egységesként és problémátlanul egyértelmű nemi identitással gondolja el magát.

(KASZTRÁCIÓKOMPLEX, AVAGY A FASZ A VÉGSŐ IGAZSÁG, A NŐ NEM LÉTEZIK) Freud mindig azon az állásponton volt, hogy a nemi identitás kérdésében a fallosz megléte vagy hiánya az egyedül döntő. De erről komoly viták voltak (és vannak) a pszichoanalízis történetében, melyeknek — az Ödipusz-komplexszel összefüggésben — végső alapja voltaképpen a kasztrációkomplex⁴⁶ értelmezése. Freud kiindulópontja — egyfelől — az, hogy az embernél a nemi identitás nem elsősorban biológiai természetű, mert az ember eredendően (vagyis biológiailag) „biszexuális”, sőt mégcsak nem is a genitáliákra centrált, hanem „polimorf perverz”. Ugyanakkor a tengely, ami körül az ödipális triász kozmosza forog, a fallosz: birtoklásának/elvesztésének, jelenlétének/hiányának emi-nens jelentősége van, amelyet a kasztrációkomplex, bárhogyan

⁴⁶ 1. Amikor a kiscsajsi felfedezi, hogy neki nincs fűtyije, azt hiszi, hogy neki levágták vagy ilyesmi. Talán büntetésül, amiért ellenséges anyuval szemben. Péniszirigység és kisebbségi komplex. A kasztráltság elfogadása összefüggésben van a mazochizmussal, mely Freudnál a női szexualitás meghatározó eleme. 2. Amikor a kiscsávó felfedezi, hogy a kiscsajsinak/anyunak nincs, azt hiszi, hogy nekik levágták, és ő is elkezd félni, nehogy neki is. A tettet — *pszichológiailag* közelebből meg nem határozott okokból — notóriusan apunak tulajdonítja, lacanosan fogalmazva: a szimbolikus az elkövető személyét az Atyának-nevében lokalizálja. Freud szerint mindkét nembeli gyermek első pszichoszexuális periódusa „maszkulin”. Mindkettejük vágyának tárgya ekkor a („fallikus”) anya. A kislány igyekszik birtokolni a falloszt, a kisfiú igyekszik reprezentálni azt.

értelmezzük is eredetét, csak megerősít. Fölmerül a kérdés, hogy mitől kapja ezt a *jelentőséget*, azaz miért ab ovo katasztrófa a hiánya, hogy a „sujet” miért éli át e „hiányt” traumatikusan, eleve rosszként értelmezve? Hiszen „a reálisban” minden úgy van, ahogy van; honnan hát ez az egyértelmű elemi erővel és feltétlenséggel érvényesülő *értékelés*?⁴⁷ Lacan válasza: a szimbolikusba beírt törvényben, annak végeredményben digitális logikájában.⁴⁸

1925-ben Freud úgy fogalmaz, hogy „a karakter és a neurózis létrejöttében a kasztrációkomplexnek van a legmélyebb jelentősége”. Ezt követően a témáról komoly diszkusszió indult meg, ami azért is érdekes, mert e vita főszereplői és a pszichoanalitikus mozgalom Lacan szerint rossz fordulatának főszereplői ugyanazok. Mindenesetre a probléma Lacan számára is igen fontos, sőt gondolataik az ő elméletében is nyomot hagytak. (A legnagyobb hibájuk végül is — biologizmusukon túl — valójában az volt, hogy aztán ejtették az egész problémát.) A kasztrációt különböző analitikusok különböző szimbiózisok traumatikus szétszakításával hozzák kapcsolatba, mint például Starcke az anyamellről és egyáltalán az anya testéről való elszakítással, a gyermektől független külvilág megteremtődésével; vagy Franz Alexander és Otto Rank a méh elvesztésével, amikor is a

⁴⁷ Jelen írás célja a recenzálás nem pedig bírálóat. Így nem foglalkozik Lacannak és a pszichoanalízissel a falloszra és a kasztrációkomplexre fixált „mirage”-ának értékelésével.

⁴⁸ Freudnál a végső magyarázatot mindezekre a jelenségekre egy prehistorikus mese szolgáltatja. Különös módon, az állandóan hangsúlyozott nem-biológiai, „tisztán pszichológiai” pszichoanalitikus elmélet leglényegesebb téziseinek és fogalmainak végső alapját egy teljesen *biologikus* alapon elgondolt regresszív ösztönkonceptió és egy szintén teljesen biologikus forgatókönyv képezi, mégpedig nem is akármilyen: egy lamarckista evolúcióelmélet. Ennek lényege ebből a szempontból, hogy a legelemibb lelki történések nem az egyed története, hanem az emberi történelem által predomínáltak, és az annak a biológiai törvénynek a jócskán kiterjesztett értelmezésén alapul, mely szerint az egyedfejlődés megismétli a törzsfjlődést. Ily módon a kasztrációs félelem eredete sem egy az egyed életében előforduló valós fenyegetés, hanem az utolsó jégkorszak során az „őshordában” (Darwin) lezajlott események filogenetikai emléknyma. A mese szerint az őshordában egy öreg és hatalmas hím ellenőrizte az összes nőstényhez való hozzáférést, s az alárendelt fiatal hímeknek kasztrációs fenyegetés és/vagy elűldözés volt az osztályrésze. Az ily módon diszkreditált testvérklán persze ezt nem tűrhette. Ödipális késztetéseiknek engedve megölték és megették édesapjukat. De a fiúkban csakhamar bűnbánat keletkezett s vezeklésül aput nevezték ki a klán totemhőséül. Törvényét végre interiorizálták: megtiltották a totem, a szimbolikus atyaiszen megölését és megtiltották az incestust.

gyermek a főtális állapot édenéből az emberi élet egyik legfájdalmasabb fizikai kínja kíséretében üzetik ki. Ernest Jones és Karl Abraham egyenesen tagadja a kasztráció kizárólagosan fallikus értelmezését, és a szexuális vágy megsemmisülésére, a szexuális potencia elvesztésére vonatkozó általános félelmet jelenti (Jones aphanisis-fogalma). A kasztráció végül magát az elvesztést reprezentálja, amely Lacannál az énformáció meghatározó mozzanata, s amely a vágy lételeme. A kasztrációkomplex instituálja a törvényt és uralja az ödipális háromszög mindegyik szerepét. Mindkét nembeli gyermek esetében kasztrációkomplex kialakulásában döntő szerepe van annak, hogy a fallosz az apa tiltása révén tesz szert jelentőségre/jelentésre. A tiltás révén jön létre az a jel, amely alapján aztán a fiú és a lány megkülönbözteti magát a másiktól. Világos, hogy a nemi identitás alapja végül is a falloszra történő referencia⁴⁹, de mint szimbólumra, mint a szimbolikus rend egy helyére, ahol is az előre „értelmezve van”. Maga a kasztrációkomplex sem lenne értelmes enélkül, hiszen „a reálisban semmi sem hiányzik”, mitől lenne hát akkora jelentősége jelenlétének vagy hiányának. Egy tényleges kasztrációs fenyegettetésnek — amely alighanem igen ritka eset —, vagy a nőnek mint „kasztrálnak” a látványa másodlagos a szimbolikus rend révén már fenálló törvényhez képest. A nemi szervek konkrét pércépciója is ennek — az apának az incesztuózus vágyra vonatkozó tiltása — révén nyeri el jelentőségét/jelentését. A „paternális metafora” fogalmát éppen azért vezeti be Lacan, hogy leválassza azokról az értelmezésekről, amelyek szó szerint — ontogenetikailag — értelemezik az atyai „fenyegetést” a konkrét ödipális triászban⁵⁰, vagy amelyek filogenetikai mesére támaszkodnak és eképpen biológiai tulajdonságként kezelik.

⁴⁹ Freud és Lacan elgondolásait egyaránt támadták a fallocentrizmus vádjával, a maszkulin gőg, a férfi felsőbbrendűség-tudat megnyilvánulását látva benne, megmagyarázni próbálván nekik, hogy a nemek egyenlőek, ha különbözőek is. Ám sem Freudnak, sem Lacannak nem az a célja, hogy igazságot tegyen, hanem az, hogy megmagyarázza ezt a különbséget, továbbá a kulcsfogalom távolról sem a férfi, hanem a fallosz. A fallosz jelentővé válik, szimbólummá, melyet maga a nyelv „testiesít” és a test „nyelviesít” („szimptóma”), és végül magát a létet/nemléletet reprezentálja. Ilyen értelemben a férfinak nincs több köze a falloszhoz, mint a nőnek.

⁵⁰ „Freud nem mondja, hogy az elfojtás az elnyomásból, *jön*”: hogy (egy képet festve) a kasztráció annak köszönhető, hogy apu szabályával hadonászik a poronty fölött, aki a pöccörőjével játszik: „Le fogom vágni kisőreg, nem vicc, ha még egyszer meglátom” ... Az elfojtás az elsődleges ..., az elfojtás az amely az elnyomást termeli.” (*Televízió*, 1974.)

Ha tehát a kasztrációnak ilyen jelentősége van, akkor bizony a fallosznak is. Világos, hogy a fallosz „nem egy fantázia”, „nem egy tárgy”, „még kevésbé egy szerv, pénisz vagy klitoris, amit szimbolizál... Mert a fallosz egy jelentő, egy jelentő, amelynek funkciója az analízis intraszubjektív ökonómiájában képes lehet felemelni a fátylat arról, amit a misztériumokban szolgáltat.” Végeredményben a „*létezik jelentett*» effektusát jelöli, amennyiben meghatároz minden ilyen effektust jelentőként való jelenlétével.” E „privilegizált jelentő” leginkább a reális szexuális kopulációban ragadható meg, vagy a logikai kopulában.⁵¹ „Minden elkülönülés, minden hasadás, sőt még a szülés is a falloszra referál. A »falloszra« ...amely nem fogható fel sem a férfinemre (pénisz) sem a női nemre jellemző anatómiai vonatkozásban, hanem a legjobban kopulaként. Sőt, mondhatnánk, kötőjelként, erekciója eltűnésében; a fallosz a lehetetlen identitás jelentője.”⁵²

A vágy — a lehetetlen igény, a kielégíthetetlen szükséglet, a beteljesíthetetlen, amely ezért nem is olthatja ki önmagát — maga is „maszkulin”. (Nem úgy a „jouissance”, „feminin” komplementere, amely az öreg Lacan mániája lesz.) Mindig is a férfiak voltak — írja Moustaфа Safouan⁵³ egy művészettörténész által szerkesztett könyvet (*A nő mint szexuális objektum*, 1973) idézve —, „akik megteremtették és kidolgozták azt, minden szinten, a pornófotótól a magas művészetig, amit a szerzők a vágy közhelyeinek neveznek”. A jeles lacanista szerint „redundáns *maszkulin* erotikáról vagy *feminin* objektumról beszélni”, és kár „sajnálkozni, akár rajtuk, akár a férfiakon múlik, hogy nekik [a nőknek] nincs meg ugyanaz a lehetőségük kidolgozni vágyuk közhelyeit. Az alapvető kérdés, amelyet ezen szerzőknek feltennék, a következő: beszélhetünk a vágy olyan közhelyeiről, *toposzairól*, amelyek femininek lennének?”⁵⁴

A fallosznak mint jelentőnek lacani leírásából könnyen adódhatnék az a következtetés, hogy a nő nem más mint az igazság helye. A Másik az igazság helye, és a nő a leküzdhetetlenül idegen Másik. A nők a fallikus fantázia objektumai, „de hiba lenne nem

⁵¹ *A fallosz jelentése* (1957).

⁵² Leclaire: *Egy játék elemei egy pszichoanalízisben* (1966). (Leclaire hosszú időn át Lacan tanítványa volt.)

⁵³ A Lacan által alapított école freudienne tagja, aki 1953-tól 1980-ig Lacannal együtt dolgozott.

⁵⁴ *A feminin szexualitás a pszichoanalitikus doktrínában* (1976).

észrevenni, hogy... Ők azok akik... birtokolják a férfiakat". A „mi a nő?” kérdését nem érdemes fölvetni, mert a pozitív válasz lehetetlen. „Nem egy tanítványom rendesen összezavarodott az afféle dolgoktól, mint a jelentő hiánya, a jelentő hiányának a jelentője és egyéb, a fallosszal kapcsolatos zavaros dolgoktól, pedig amit hangsúlyoztam, az az *a* („*la*”) jelentő, amely először is megszokott, sőt kikerülhetetlen... Ez az *a* egy olyan jelentő, amelyet az jellemez, hogy az egyetlen jelentő, amely nem jelent semmit, csak ami egyedül konstituálja a nő mint nem minden státuszát.”⁵⁵ Ez a bizonyos „nem minden” Lacan kozmogóniájában az isteni Eggyel áll szemben. Thanatoszként Érósszal szemben. Üresség, megközelíthetlenség, hűtlenség (*la donna è mobile*, vagyis *souvent femme varie, bien fol qui s’y fie*), amik persze csak rossz általánosításai a digitálisan a 0-nak, amely akár arra is lehetőséget ad a trubadúrnak⁵⁶, hogy mindenekfeletti hűségének legmozdulatlanabb tárgya legyen. „A nő csak úgy írható le, ha az *A* át van húzva. Nincs olyan, hogy *A* nő, ahol is a határozott névelő az univerzális helyett áll.”⁵⁷ „Freud váltig állítja — írja Lacan —, hogy nincs másfajta libido, mint maszkulin. Mi mást értene ezalatt, mint azt az egész területet, amely aligha hagyható figyelmen kívül, és amelyet ezáltal ignorál? Ez mindazon lények területe, akik a nő státuszát veszik fel — ha egyáltalán felvesznek bármit is sorsukból ezek a lények.”⁵⁸

(A RÉÁLIS) De vajon a szimbolikus mindent átfog, amellyel a szubjektum egyáltalán kapcsolatba kerülhet?

A legvégső jelentett, amely után kutathatnánk, elérhetetlen. A reálisba van kizárva/bezárva. A reális a kívülrekedt. A reális az, ami kívül van a szimbolikus folyamaton. A reális „mindig a helyén van”⁵⁹. „Túl a »valóságelven«”.⁶⁰ Semmi sem hiányzik belőle. „Mert a reális nem vár, és kifejezetten nem a szubjektumra, hiszen a szótól nem számít semmire. De ott van, a létével azonos, egy hang, mely-

⁵⁵ *Isten és A nő jouissance-a. Encore*, XX (1972—73). (A „jouissance” Lacan egyik leghomályosabb és a hetvenes évek során legfontosabb kategóriája. Szó szerint ’élvezet’, ’elélvezés’. „Encore” — ’még, még egyszer, ismét’, ’még inkább’, ’még mindig’, ’ezidáig’ stb.)

⁵⁶ Lacan késői műveiben gyakran hivatkozik a lovagi szerelemre, amely „a legelegánsabb módja kikerülni abból, hogy nincs olyan, hogy szexuális kapcsolat”.

⁵⁷ *Isten és A nő jouissance-a. Encore*, XX (1972—73).

⁵⁸ *Egy szerelmes levél. Encore*, SXX (1972—73).

⁵⁹ *Szeminárium Az ellopott levélről* (1955).

⁶⁰ Lacan egy 1936-os tanulmányának címe.

ben minden hallható, és kész alámerülni kitöréseiben, melyeket a „valóságelv» konstruál benne a külvilág nevében.”⁶¹ Reális a hang, amely megszakítja az álmot. Reális a szimbolikus által érinthetetlen trauma. Kijelöli a szimbolikus határait. Jelentése a „mondhatatlan”-hoz, a „lehetetlen”-hez közeli.

Nem tartozik sem az „élméjűséghez”, sem az „elmebetegséghez”. Nem külső és nem belső: nem tartozik sem a mentális, sem az anyagi világhoz. Mert „A szavak világa az, ami létrehozza a dolgok világát,”⁶² „A vágy objektív léte a reális önmagában. A létezésnek nincs olyan különös formája, amelyet »pszichikai valóság» címkével láthatnánk el.”⁶³ „...a világ pusztán az a fantázia, amely által a gondolat kétségtelenül megtartja és megerősíti önmaga »realitását», de úgy értendő, mint a reális grimasza.”⁶⁴

Mint látható, nem egészen clara et distincta terminussal van dolgunk. Lacan a reális tárgyalásakor engedi el leginkább az eredeti (a preszókratikához, az eleatákhoz és Hérakleitoszhoz vezető) metafizikai kérdések iránti affinitását. Tévednénk azonban, ha azt gondolnánk, hogy itt elsősorban Lacan filozófiai ambícióival van dolgunk. Lacan fő ambíciója szerint ugyanis a reális fogalma igen fontos praktikus eszköz az analízisben.

A reális háttérben az imaginárius más jelentést nyer. A pszichoanalitikus mozgalom amerikai fordulatának elmélete, mely teljességgel megragadt az imagináriusban, ott hibázik a legnagyobb, hogy elleplezi a reálist. Mind a szimbolikus, mind pedig a reális olyan alapvető tényezőkre hívják fel a figyelmet, amelyet a „hivatalos” pszichoanalízis szeretne elfelejteni. „SAMCDA simplicitas!”⁶⁵ Az imaginárius annyiban nem egyenlő az illuzórikussal, amennyiben hatást gyakorolhat a reálisra. És bár a szimbolikusnak prioritása van az imagináriussal szemben, mégiscsak ez adja tartalmát. Ez magyarázza, hogy az analitikus beszélgetés képes mozgásba hozni az imaginárius rend hamis fixációit (még akkor is, ha

⁶¹ Válasz Jean Hyppolite Freud „Verneinung”-járól szóló kommentárjára (1956).

⁶² A beszéd és a nyelvezet funkciója és területe a pszichoanalízisben (1956).

⁶³ Deleuze—Guattari: *Anti-Ödipusz*. A szerzők ez esetben pozitíve hivatkoznak Lacanra.

⁶⁴ *Televízió* (1974).

⁶⁵ Eképpen (Fakad ki Lacan a *Televízió*-ban a Nemzetközi Pszichoanalitikus Társaságra. A szervezet elferdített lacani változatának — Sociétés d'Assurance Mutuelle Contre le Discours Analytique (mondjuk: Kölcsönös Diszkurzanalízisellenes Segítség Tanácsa, KDST) — akromímája (is) jó alkalom a szóviccelődésre.

a szimbolikusról, a nyelv konstitutív szerepéről fogalmuk sincs). A szimbolikus egyik leglényegibb sajátága, hogy a halál bele van írva: „a szimbólum mindenekelőtt úgy nyilatkozik meg, mint a dolog gyilkosa, és ez a halál konstituálja a szubjektum vágyának örökkévalóságát.”⁶⁶ A halál pedig a reális pillanatnyi győzelme. Ha az analízis — mint a hivatalos egoanalízis esetében — egyetlen terepe az imaginárius, egyetlen célja az én (moi, Ich, ego) „kipárnázása”, és megóvása, a vágy megszüntethetetlenségének elleplezésével, a halálfélelem és halálvágy kiirtásával, akkor egyszerűen árt a páciensnek. A másik jelenség, ahol a reálissal közvetlenül szembekerülünk: a pszichózis. Nem véletlen, hogy a SAMCDA hivatalnokai kizárólag a neurózisokkal képesek, ha egyáltalán képesek, valamit kezdeni.⁶⁷

A trauma váratlan, kiszámíthatatlan és általában leplezetlen felbukkanásakor a reálissal kerülünk szembe. A trauma luk a szimbolikus hálóján: trou-matique⁶⁸. Amikor Lacan recitálja az *Álomfejtés* egyik fontos álmopéldáját („A megégett gyermek”)⁶⁹, ezt a kérdést teszi fel: mi az a momentum, amely rendelkezik az erővel, hogy felébressze az álmodót? A reálisba ütközve az álom, a vágy hordozója megszűnik. A trauma nem véletlenül jelenik meg leplezetlenül: a cenzúra szimbolikus mechanizmus. A pszichózisokban nem annyira

⁶⁶ *A beszéd és a nyelvezet funkciója és területe a pszichoanalízisben* (1956).

⁶⁷ Leegyszerűsítve és egy a jelen témátika szempontjából kiragadott szegmens alapján a neurózisok (általában a kényszerneurózis, a hisztéria, a fobiák viszonylag egyértelmű klinikai képeit sorolják ide) abban különböznek a pszichózisoktól (szkizofrénia, paranoia, mánia, melankólia stb.), hogy míg az előbbieket a súlyos belső konfliktusok és zavarok közepette is összhangban maradnak a „normális” világgal, addig az utóbbiak már nem képesek erre; felfüggesztik a „valóságelvet”.

⁶⁸ Szójáték a traumatikus és a luk-as („trou” ’luk’) szavakkal.

⁶⁹ „Egy apa éjeken és napokon át beteg gyermekét ápolta. Amikor a gyermek meghalt, az apa lepihent a szomszéd szobában. Az ajtót azonban nyitva hagyta, hogy hálóhelyéről is odaláthasson, ahol gyermeke holtteste nagy gyertyák között ravatalon fekszik. A virrasztással egy öregembert bíztak meg, aki imákat mormolva ült a halott mellett. Néhány órai alvás után az apa azt álmodta, hogy gyermeke mellette áll, megfogja a karját és szemrehányóan suttogja: Apám, nem látod, hogy elégek? Az apa felébredt, s észrevette, hogy erős fény árad a halottas szobából; odasietett és látta, hogy a virrasztó aggastyán elszundított, s egy ledőlt gyertyától megégett a takaró és a drága halott egyik karja.” (Helikon, Bp., 1985. 355. o.) Freud pár sorral alább megjegyzi: „olyan álomra bukkantunk, amelynek fejtése magától értetődik, értelme leplezetlen.” (356. o.)

az elfojtás⁷⁰ (Verdrängung), mint az elvetés⁷¹ (Verwerfung, forclusion) működik, melyet Lacan úgy jellemez, hogy az rendkívül éles elutasítása, elhárítása a szimbolizációnak s ennek hatásai katasztrofálisak. Amint a Schreber-eset⁷² kapcsán megjegyzi, „ami nem kerül a szimbolikus napvilágára, az a reálisban bukkan fel.”⁷³ A szubjektum ezzel elutasítja a megengedő-büntető Atyának-nevében hozott törvényt s ezzel a kasztrációs fenyegettetést, mely a szignifikációs mechanizmus motorja. Az „Atyának-neve verwerfen, vagyis a Másik helye soha el nem ért”, s a hiányzó Atyának-neve rést üt a szimbolikus univerzumon, így a szubjektum nem az őselfojtás (Urverdrängung) szabályának rendelődik alá és ez vezet a pszichózishoz, amelyben „jelentő és jelentett a megtévesztő metaforában rögzül”.⁷⁴ A „paternális metafora” likvidálásával nem jön mozgásba az egész szimbolizációs rendszer, s így a metafora „hangok”, *hallucinációk*⁷⁵ formájában, „kívülről” jön, a reálisból. Az imaginárius a szimbolikus megkerülésével reálissá válik, mint az Schreber esetében látható: ő nem kozmológus, hanem világok teremtménye, nem rokonsági struktúrák tanulmányozója, hanem a mindenséget benépesítő nemző. A szimbolikus megkerülésével a Másikat mint a beszéd láthatatlan kontrollját negligálja, az igazság helyét elvéteti, s így a szubjektum folyamatosan a reálissal kénytelen szembesülni, mely azonban mindörökké idegen, félelmetes, kiismerhetetlen hatalom marad számára.

Budapest

Farkas Zsolt

⁷⁰ Freudnál az elhárítási mechanizmusok (Abwehrmechanismen) egy fajtája: egy gondolat, emlék stb. száműzése a tudattalanba. Egy egyszer létrejött szimbolikus viszony, amelyet elfelejtünk, de a tudattalan retorikai fogásaiban (álom, elvétel, vicc stb.) újratermelődik.

⁷¹ Freudnál egy másik elhárítási mód: egy gondolat, emlék stb. kiűzési kísérlete a tudattalanból. Szemben az elfojtással, semmilyen formában nem őrzi meg, amit kivet. „A farkasember”-ben — Lacan számára az egyik legfontosabb Freud-tanulmány — tárgyalja.

⁷² Daniel Paul Schreber egy német bíró volt, aki 1844-ben, 42 évesen pszichiátriai kezelésre szorult, s a hátralevő huszonhét évét kisebb-nagyobb megszakításokkal különböző elmeegógyintézetekben töltötte. 1903-ban megjelentette *Denkwürdigkeiten eines Nervenkranken* (Egy idegbeteg emlékiratai) című könyvét, amely Freud 1911-es, nagyhatású paranoiatanulmányának (ld. még a 2. jegyzetet) alapját képezi.

⁷³ Válasz Jean Hyppolite Freud „Verneinung”-járól szóló kommentárjára (1956).

⁷⁴ A kezelés iránya és hatásának [hatalmának, erejének, „pouvoir”] elvei (1961.)

⁷⁵ Hogy örülne Lacan ennek a magyar (al)lúzióknak.